

**Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

Полянська Катерина Валентинівна

УДК 911.2:574.9 (282.247.324)

**ДЕСНЯНСЬКІ РІЧКОВОДОЛИННІ ЛАНДШАФТИ
ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ТА ОБ'ЄКТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДИ**

11.00.01 – фізична географія,
геофізика та геохімія ландшафтів

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі земельного кадастру Національного університету біоресурсів і природокористування України Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор географічних наук, професор
Пащенко Володимир Михайлович,
Київський відділ Українського географічного товариства,
головний редактор «Київського географічного щорічника»

Офіційні опоненти: доктор географічних наук, професор
Тютюнник Юліан Геннадійович,
Інститут еволюційної екології НАН України,
головний науковий співробітник відділу
дендрології та паркознавства

кандидат географічних наук, доцент
Міхелі Сергій Володимирович
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри географії

Захист відбудеться «1» березня 2017 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.45 Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою м. Київ, проспект Академіка Глушкова, 2а, географічний факультет, ауд. 310.

Відгуки надсилати за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська 64/13, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, к. геогр. н. Погорільчук Н.М.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці імені Михайла Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розісланий «31» січня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Д 26.001.45
к. геогр. н., доцент

Н. М. Погорільчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Долини річок дотепер залишаються і надалі будуть головними геопросторовими зосередженнями проявів різноманіть природи: регіональних і локальних, геокомпонентних і геофакторних, геоматичних та біотичних – і комплексних ландшафтних.

Річководолинні ландшафти потребують широкого комплексу досліджень – ландшафтознавчих, галузевих актуально- та історико-природознавчих, різнопланових міждисциплінарних, зокрема екологічних і гуманістичних. Мета їх – поєднане, комплексне наукове обґрунтування збережень ландшафтів, віднайдення шляхів гармонійного співіснування людини і природи в сучасному антропогенізованому середовищі.

Передумовами виконання дисертаційного дослідження стали такі реалії: дедалі швидше зменшення площ природних ландшафтів в Україні, значний відсоток антропогенно змінених і перетворених територій, все складніші можливості й неперехідні потреби створення ландшафтознавчо обґрунтованих природоохоронних об'єктів, зокрема, в долині Десни, яка є рідкісною за рівнем збереженості природи.

Вивчення давньої і сучасної природи деснянських річководолинних ландшафтів є актуальним для збереження їхніх теперішніх різноманіть і цінностей. Важливим є ландшафтознавче та гуманістичне наукове обґрунтування оптимальних шляхів відновлення, захисту і збереження природи річкових долин. Це наукове забезпечення має здійснюватись у логічній послідовності від встановлення минулих станів об'єктних ландшафтів до пізнання теперішніх їхніх станів, змінених діяльністю людини, до з'ясування історії формування річководолинних ландшафтів Десни, розкриття їх генезису і розвитку та встановлення чинників і процесів антропогенізації природи, включно з її перетвореннями.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науково-дослідними роботами, які виконувались у 2010–2012 рр. на кафедрі земельного кадастру Національного університету біоресурсів і природокористування України за темою «Наукознавче обґрунтування прикладного та освітнього застосування міждисциплінарних дослідницьких підходів у землевпорядкуванні» (№ держреєстрації 0110U000572) і Центром заповідної справи, рекреації та екотуризму Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління за темами «Розробка програми регіональної екомережі Сумської області на період до 2015 року» (№ держреєстрації 0111U007841) і «Формування національної екологічної мережі, в т. ч.: наукове опрацювання, підготовка та видання національної доповіді про стан формування національної екологічної мережі за 2006–2010 рр. (II етап)» (№ держреєстрації 0112U008201).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи – з'ясувати успадковану давню природну та сучасну природно-антропогенізовану структуру теперішніх ландшафтів долини Десни і розробити ландшафтознавче забезпечення належної їх охорони.

Для досягнення мети дослідження виконано такі завдання.

1. Опрацювати теоретико-методологічне обґрунтування ландшафтознавчого вивчення річкових долин як середовища збереження природи.

2. Узагальнити зміст ландшафтознавчих наукових забезпечень збереження природних компонентів і комплексів у річкових долинах.

3. З'ясувати і представити природне тло й антропогенні зміни ландшафтів долини річки Десни.

4. Розкрити зонально-регіональне різноманіття ландшафтів долини річки Десни.

5. Встановити і розкрити гуманістичні цінності річководолинних ландшафтів, зокрема в долині Десни.

6. Проаналізувати сучасні стани середовищезбереження у ландшафтах долини річки Десни.

7. Розробити систему заходів зі збереження річководолинних ландшафтів в українській частині долини Десни.

Об'єкт дослідження – різнорангові ландшафтні комплекси долини річки Десни в межах території України.

Предмет дослідження – вивчення різноманіття ландшафтних комплексів долини Десни та ландшафтознавче забезпечення збереження складових різноманіття її природи.

Методологія та методи дослідження. При виконанні дисертаційного дослідження використано традиційні методи ландшафтознавства та міждисциплінарні дослідницькі підходи. Зокрема, – класичні історичний і генетичний підходи; неklasичні – засоби ландшафтознавства й екологічний підхід; постнеklasичні – засоби гуманістичного підходу. При вивченні річководолинних ландшафтів басейну Десни використано палеогеографічні й геоморфологічні теорії та підходи, морфогенетичний аналіз будови і перебудов річкових долин, маршрутно-польовий і картографічний методи та камеральні узагальнення. Для дистанційного дослідження природи регіону і створення картосхем застосовано геоінформаційні системи на базі програмного забезпечення корпорації ESRI – ArcGIS (ArcMap 10.2), ресурси Google Earth, Global Mapper, цифрові моделі рельєфу.

Наукова новизна одержаних результатів.

У дослідженні вперше:

1) розкрито поєднання зональних і регіональних різноманіть природи річководолинних ландшафтів як сукупності геокомпонентних і геофакторних її різноманіть разом із геокомплексними ландшафтними різноманіттями; виявлено й означено постнеklasичне гуманістичне різноманіття антропічних ціннісних сприйнять і відображень річководолинних ландшафтних утворень;

2) розроблено алгоритм ландшафтознавчого дослідження річководолинних місцевостей і урочищ та означено зміст ландшафтознавчо, екологічно й гуманістично обґрунтованого збереження ландшафтів долини Десни;

поглиблено:

3) ландшафтознавче вивчення сучасної природи річкових долин із картографічним відображенням ландшафтів долини Десни на рівні місцевостей;

4) ландшафтознавчий аналіз успадкованої давньої природної і сучасної природно-антропогенізованої структури ландшафтних місцевостей долини Десни в межах України;

5) зміст відображень гуманістичних цінностей річководолинних ландшафтів, зокрема місцевостей і урочищ долини Десни в межах території України;

набули подальшого розвитку:

- б) ландшафтознавчо евристичні напрями галузевого покомпонентного і геокомплексного вивчення історичного і сучасного розвитку річководолинних ландшафтів;
- 7) вивчення антропогенних впливів на річководолинні ландшафти, змін і трансформацій їхніх геокомпонентних і геокомплексних складників.

Практичне значення одержаних результатів. Докладні характеристики ландшафтних комплексів долини Десни, результати морфогенетичного аналізу формування рельєфу долини, пропозиції щодо збереження річководолинних ландшафтів мають важливе значення – природоохоронне, екоосвітнє, екоетичне та гуманістичне. Результати дослідження мають практичне значення для вивчення природи Лівобережного Полісся, обґрунтування і створення нових заповідних об'єктів, для роботи обласних департаментів екології, наукових відділів існуючих об'єктів природно-заповідного фонду, при проектуванні екомережі та Смарагдової мережі. Напрацювання дисертанта можуть бути використані при підготовці навчальних матеріалів для студентів природничих спеціальностей вишів і коледжів.

Особистий внесок здобувача. Дисертантом виконано польовий і камеральний збір матеріалів, здійснено їх цільовий аналіз і синтез та узагальнення результатів. Розроблено й частково впроваджено в життя природоохоронні заходи в межах дослідженого регіону, взято участь у науковому обґрунтуванні створення національного природного парку «Подесення», заказників «Обирок» і «Кам'яний Ріг», у написанні роботи «Обґрунтування необхідності надання природоохоронного статусу долинам річки Десни та її приток Остра, Снові і Сейму».

Вивчено і враховано природоохоронний досвід роботи національних парків у Польщі та досвід створення й функціонування територій Natura 2000.

В рамках географічно-гуманістичної частини дослідження з метою вивчення ставлення наших сучасників до природи дисертантом проведено опитування серед представників природоохоронних організацій і науковців з України, Росії та Польщі. Отримано і використано в роботі відповіді 100 респондентів.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційної роботи представлені на міжнародній науковій конференції «Міждисциплінарні виміри дослідження ландшафтів» (18–20.09.2013 р., Київ); XIII Міжнародній конференції «Шевченківська весна 2015» (2.04.2015 р., Київ); «Шевченківська весна 2016» (6.04.2016 р., Київ); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика» (21–23.05.2015 р., Тернопіль); Всеукраїнській конференції «Молоді науковці – географічній науці» (19–20.11.2015 р., Київ); міжнародній науковій конференції «Подесення в контексті європейської історичної та природної спадщини» (15–17.04.2016 р., Чернігів); міжнародних екологічних форумах «Довкілля для України» в 2013, 2014 й 2016 роках у м. Києві; під час проведення курсів підвищення кваліфікації для працівників природоохоронної сфери в містах Києві, Чернігові 6–8 травня 2014 р. (організатор курсів), у Житомирі, Вінниці, Тернополі, Черкасах; на засіданні робочої групи з охорони природи при Міністерстві екології та природних ресурсів України (29–30.10.2015 р., Пирятинський НПП).

Результати досліджень використані при написанні обґрунтувань на створення заказників «Кам'яний Ріг» та «Обирок».

Публікації за темою дисертації: всього опубліковано 20 наукових праць, із яких 4 – у фахових вітчизняних виданнях, 1 – у закордонному фаховому виданні, 9 – у матеріалах наукових конференцій та 6 публікацій в інших виданнях.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи 270 с., з них 156 с. основного тексту, 88 рисунків, 4 таблиці. Список літератури налічує 207 джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі «**Теоретико-методологічне обґрунтування галузевих і комплексних вивчень річководолинних ландшафтів як середовища збереження природи**» означено: ландшафти – це багатовимірні динамічні різномірні цілісності, утворені взаємодією компонентів природи в континуумі земного простору-часу, наскрізно пронизаного живою матерією. Це середовище існування людини та змінених її діяльністю макроматеріальних утворень, частина цілісної і неперервної, багатоскладової ландшафтної оболонки. Її геокомпоненти, геофактори й геоелементи пов'язані між собою потоками речовини та енергії, що взаємопроникають і взаємодіють між собою. Весь земний простір заповнений різномірними матеріальними утвореннями, які перебувають у постійному русі, й кожне утворення несе в собі певну енергію. Різноманітні й різноякісні структури ландшафтів, зокрема річководолинних, – це комплексні макроорганізовані матеріальні утворення при земній поверхні, зібрані в певні поєднання залежно від регіональних і локальних ландшафтоутворюючих складників, що мають різні форми та свій характерний простір і час існування в цих формах.

У розділі, крім теоретико-методологічного забезпечення комплексних наукових досліджень ландшафтів річкових долин як середовища зосередження і збереження природи, відтворено часову послідовність досліджень природи долини Десни, розкрито напрями вивчення її складників, сучасні можливості їх розширення і поглиблення. Вивчення історії дослідження природи долини Десни – огляд літературних джерел, картографічних творів – допомагає досліднику увійти в інформаційне поле долинних ландшафтів, побачити методи, підходи та погляди вчених, рівень дослідженості території. Ландшафти долини Десни потребують вивчення їх як самоцінного об'єкта багатьох природничих наук, і як джерела синтезу нових знань та поглиблення наявних теоретичних відомостей.

Проаналізовано картографічні твори XVI–XXI ст., праці В. В. Докучаєва, М. І. Максимовича, Є. В. Оппокова, С. Комарницького, П. А. Тутковського, Р. В. Закревської, І. Г. Підоплічка, О. В. Топачевського, А. І. Ланька, В. С. Преображенського, А. Г. Ісаченка, К. І. Геренчука, О. М. Маринича, П. Г. Шищенко, М. Д. Гродзинського, В. Г. Пазинича, В. М. Пашенка, В. М. Петліна, Ф. В. Подорвана,

В. С. Давидчука, О. М. Петренка і Р. Ф. Зарудної, А. П. Ромоданової, В. А. Дубняка
праці геоботаніків, зоологів, екологів, місцевих краєзнавців та інших фахівців.

Алгоритм ландшафтознавчого дослідження місцевостей річководолинних ландшафтів з метою збереження їхньої природи.

1. Визначення об'єкта, предмета, розкриття головної мети дослідження.
2. Формулювання спектру послідовних дослідницьких завдань.
3. Вивчення історії дослідження природних різноманіть у ландшафтних місцевостях долини ріки Десни (на основі літературних і картографічних матеріалів).
4. Обґрунтування адекватних використань засобів методології та методів дослідження річководолинних ландшафтів (коригування та опрацювання засобів відбувалося під час усього дисертаційного дослідження).
5. Використання дослідницьких засобів:
  - 5.1 – загальнонаукових методів (індуктивного, дедуктивного, аналітичного, прогностичного);
  - 5.2 – загальногеографічних методів: картографічних і геоінформаційних;
  - 5.3 – конкретно-наукових ландшафтознавчих методів: емпіричних (описових), теоретичних, польових та камеральних (вивчення ландшафтів за космічними знімками, опрацювання фотозображень, аналіз карт, відображення результатів у текстовій, графічній та картографічній формі);
  - 5.4 – палеогеографічного та геоморфологічного конкретно-наукових підходів для відтворення історії розвитку рельєфу річкової долини;
  - 5.5 – міждисциплінарних дослідницьких підходів, – історичного, екологічного, гуманістичного.
6. Обґрунтування шляхів ландшафтознавчих наукових забезпечень збереження природи у місцевостях річкових долин.
7. Опрацювання загальної зонально-регіональної характеристики ландшафтів долин ріки Десни та її приток.
8. Визначення основних рис ландшафтної будови об'єктної території.
  - 8.1. Визначення регіональних меж долини Десни на основі карт рельєфу, антропогенових і доантропогенових відкладів, карти геоморфологічного районування, цифрової моделі рельєфу.
  - 8.2. Окреслення меж долини Десни на карті фізико-географічного районування.
  - 8.3. Загальна фізико-географічна характеристика природних умов Чернігівського і Новгород-Сіверського Полісь.
9. Вивчення просторово-часової поетапної структурно-еволюційної ландшафтної організації території.
10. Вивчення генезису ландшафтів.
11. Морфогенетичний аналіз будови долини з метою виділення визначальних рис долинних ландшафтів – будови літогенної основи, рельєфу, гідромережі, закономірностей розвитку та динаміки долини річки в просторі й часі.
  - 11.1. Побудова та аналіз поперечних профілів долини на основі цифрової моделі рельєфу.
  - 11.2. Аналіз співвідношення ширини сучасних русел Десни та її приток із шириною їхніх долин.
  - 11.3. Опис річководолинних об'єктів, які мають природну та наукову цінність і потребують збереження.

12. Вивчення палеогеографічної інформації та реконструкцій умов формування ландшафтів річкових долин.
13. На основі літературних даних, картографічних джерел, аналізу цифрових моделей рельєфу, даних польових досліджень території – підсумкове встановлення генетичної різноманітності літогенної основи долинних ландшафтів та її трансформацій і з'ясування історичних антропогенізованих змін у ландшафтах долини Десни з використанням палеоботанічної інформації – у лісових, болотних і лучних ландшафтних комплексах.
14. Вивчення сучасного антропогенного впливу на ландшафти долини і сучасного господарського використання долинних ландшафтних місцевостей басейну Десни на основі спостережень під час польових виїздів, даних обласних департаментів екології, екологічної інспекції, Деснянського басейнового управління водних ресурсів, літературних джерел, даних Національного екологічного центру України.
15. Розкриття зонально-регіонального різноманіття місцевостей долини Десни.
16. Проведення польових та камеральних досліджень ландшафтних місцевостей, які включали експедиційні виїзди (маршрутні та ключові), піші виходи та сплави, збір матеріалів і створення бази даних.
17. Зіставлення й аналіз галузевих карт, космічних знімків і цифрової моделі рельєфу.
18. Створення узагальнюючої карти ландшафтних місцевостей долини Десни та прилеглих теренів (накладеної на цифрову модель рельєфу) і розширеної легенди, що містить опис різноманіття місцевостей, їхньої структури, процесів, планових рисунків, генезису, змін у часі.
19. Уточнення легенди і карти долинних ландшафтних місцевостей за схемою: тектонічно-орографічна і загальна надрова приуроченість об'єктів, зонально-регіональна прив'язка їх до різнорангових виділів фізико-географічного районування, рельєф, приповерхневі відклади, рослинність, ґрунти, антропогенні зміни ландшафтів.
20. Вивчення перспективних можливостей ренатуралізації антропогенізованих ЛК.
21. З'ясування утилітарних і неутилітарних гуманістичних цінностей річководолинних ландшафтів.
22. Розкриття антропічно важливих художніх і сакральних сутностей вод річок і природи річкових долин, їх середовиществорюючих, перцепційних, художніх і багатих міфологемних потенціалів.
23. Розкриття гуманістичних цінностей ландшафтів долини Десни.
24. Аналіз сучасних станів середовищезбереження у долинних ландшафтах.
25. Аналіз можливостей формування складових екомережі в ландшафтах долини та басейну ріки Десни.
26. Аналіз можливостей поширення біоти в ландшафтах долини Десни.
27. Створення карти екомережі басейну ріки Десни і Лівобережного Полісся.
28. Вивчення наукових і нормативно-правових засад збереження річководолинних ландшафтів.
29. Узагальнення здійснених ландшафтознавчих забезпечень природоохоронного середовищезбереження в річководолинних ландшафтах.

30. Розробка шляхів збереження річководолинних ландшафтів та їхнього біорізноманіття.
31. Обмін інформацією шляхом участі в конференціях, круглих столах, проведення лекцій, презентацій; коригування та доповнення даних.
32. Узагальнення опрацьованих даних. Завершення паралельної роботи над усіма завданнями дослідження.
33. Верифікація головних ідей і впровадження результатів дослідницької роботи.
34. Організація та здійснення природоохоронних заходів.

У другому розділі «**Природне тло й антропогенні зміни деснянських річководолинних ландшафтів**» наголошено, що річководолинні ландшафти є просторово цілісними генетично різноманітними складними утвореннями тривалого історичного формування, що поєднані флювіальними речовинно-енергетичними потоками. Важливе структуроформуюче значення в долинних ландшафтах мають площинні схилі процеси та лінійні водні потоки.

Річководолинні ландшафтні комплекси складаються з інваріантно-варіантно упорядкованих у просторі місцевостей та урочищ, рівневих: заплавної, терасових, межирічних, – і схилі ландшафтних комплексів: схилі терас, схилі корінних берегів і межиріч. Схили долини є смугами поєднання ландшафтних структур. Вони забезпечують перехід від плакорів до флювіально-аккумулятивних ЛК. Заплавні ландшафтні місцевості – найбільш динамічні частини долини, в яких відбувається формування нових морфоскульптур, пов'язаних із русловими процесами, і наймолодших ЛК.

Річкові долини – значні за довжиною лінійні зниження, які утворюються внаслідок постійної і тривалої дії флювіальних потоків на літогенну основу. Функціонування долини поєднує в собі всю сукупність процесів переміщення, обміну й трансформації енергії та речовини в ландшафтах.

Регіональні межі об'єктної частини долини Десни в межах України виділено на основі карт рельєфу, антропогенових і доантропогенових відкладів, карти геоморфологічного районування, цифрової моделі рельєфу. Враховано круті й випожені схили, тилі шовні зниження терас, брівки терас, які читаються на цифровій моделі у їхніх реальних поєднаннях, черговостях, взаємодоповненнях (рис. 1).

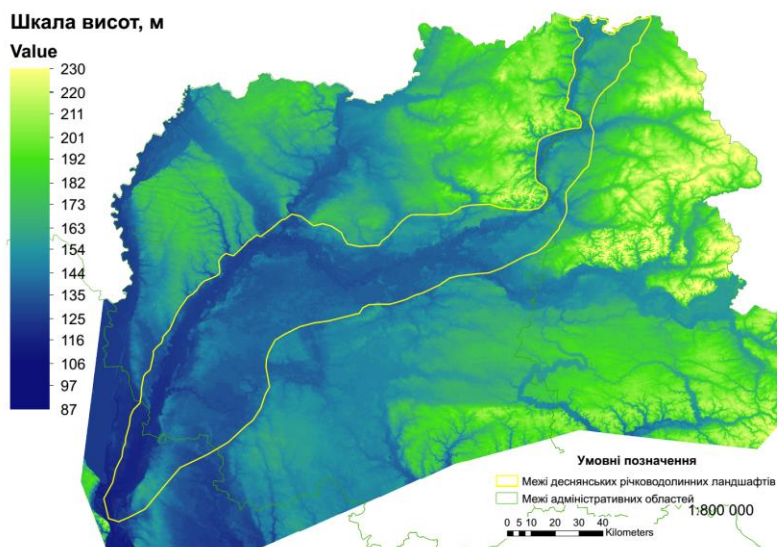

Рис. 1 Регіональні межі деснянських річководолинних ландшафтів на цифровій моделі рельєфу.

Ландшафти долини Десни є міжрегіональними природними комплексами, гомогенними за флювіальним генезисом, гетерогенними за внутрішньою конфігурацією та глибинною структурою. Ці складні єдності ландшафтних комплексів формувалися протягом тисячоліть і продовжують змінюватися тепер. Пізнання генезису та просторово-часової організації річководолинних ландшафтів дає ключ до вивчення їхньої сучасної структури і до раціоналізації їх використання.

Упродовж тривалого часу з кожним щорічним динамічним циклом у ландшафтах відбуваються зворотні зміни, в рамках одного інваріанту; але під час цих змін закладаються тенденції майбутніх корінних трансформацій ландшафтів, їхньої еволюції.

В розділі розглянуто історію формування та сліди перебудови долини Десни в межах України на різних етапах її розвитку. Висвітлено питання існування постгляціальних палеоозер в басейні Десни та озерну теорію походження її долини. Розглянуто теорії походження лесів, пов'язані з озерно-річковими та дилювіальними потоками. Подано опис урочища «Кам'яний Ріг».

В пізньоантропогеново-голоценовій історії розвитку долинних ландшафтів Десни під впливом планетарних кліматичних змін і їхніх регіональних проявів мали місце закономірні еволюційні стани й етапи розвитку ландшафтів: гляціальний; перигляціальний; етап проходження флювіогляціальних потоків талих вод льодовиків; озерно-річковий; річковий. Заключний сучасний етап – суто річковий, ускладнений антропогенізованими змінами ландшафтів.

Співвідношення ширини сучасних і палео-русел Десни та її приток і розмірів їхніх долин свідчать про значні скорочення обсягів стоку річок та є свідченнями колишніх потужніших потоків. Причиною їх появи і зникнення могли бути зміни кліматичних умов території або ж поява і зникнення джерела їх живлення – танення місцевих льодовикових шапок.

Сьогодні ми спостерігаємо процеси і явища, енергетика яких визначається річними циклами накопичення, звільнення й реалізації енергії. В минулому існували потужніші джерела енергії зміни ландшафтів.

Реконструкція змін ландшафтів під впливом діяльності людини дає можливість пояснити їхні сучасні риси. Зміст міжкомпонентних і міжфакторних відображень у ландшафтах їхніх впливів, зокрема на рослинність, дає можливість визначити закономірності, що призвели до виникнення сучасної структури ландшафтів, і механізми її просторово-часових змін.

В пізньому голоцені на території Чернігівського і Новгород-Сіверського Полісь панували ландшафти мішаних дубово-соснових лісів, площа яких під впливом господарської діяльності людини з майже суцільної скоротилася до 14,9 % на початку ХХ ст. і збільшилася до 20 % на початку ХХІ ст. Болотні ландшафтні комплекси зазнали осушувальних меліорацій, лучні ландшафтні комплекси замінили вирубані ліси і підтримувались випасанням і сінокосінням.

У басейні Десни на території Чернігівської області за даними Деснянського басейнового управління станом на 2015 рік осушено 241 358 га земель, осушувальна мережа має протяжність 6301,4 км.

Всі антропогенно змінені геокомпоненти і геокомплекси продовжують функціонувати за законами природи й не є повністю штучними утвореннями, бо сформовані

з природних компонентів, мають природну основу, хоч можуть мати різний ступінь змін і трансформації їх людиною. Річководолинні ландшафти під тиском господарювання людини зазнають перетворень і нищень. Відбувається інтегративне полікомпонентне забруднення ландшафтів – механічне, теплове, шумове, електромагнітне, хімічне та біотичне.

У третьому розділі «**Зонально-регіональне різноманіття деснянських річково-долинних ландшафтів**» представлено різноманіття ландшафтних комплексів рангу місцевості і їхніх геокомпонентів, які містить долина Десни. Її будова та генезис є факторами формування регіональної і локальної структури ландшафтів, їхніх внутрішніх відмін і закономірностей функціонування, є їхніми об'єднуючими інваріантними ознаками. Будова надр долини зумовила головні успадковані риси її рельєфу та візерунок гідромережі, вплинула на склад мінеральних мас ґрунтів і їхні головні фізико-хімічні властивості, на склад елементів, що беруть участь в геохімічному колообігу, на зв'язки між ландшафтами.

Із використанням карти ландшафтів з «Національного атласу України», карти «Ландшафтні комплекси Чернігівської області», складеної О. М. Петренком і Р. Ф. Зарудною, карти ландшафтів з роботи «Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование», на основі особистих польових напрацювань автора ним було створено карту «Ландшафтні місцевості долини Десни і прилеглих теренів» (вставка – рис. 2).

Гуманістичні цінності річководолинних ландшафтів і зокрема ландшафтів долини Десни. Підрозділ присвячений антропічно важливим утилітарним і неутілітарним – художнім і сакральним сутностям вод річок і природи річкових долин, зокрема – ландшафтних місцевостей і урочищ долини Десни. Окремі аспекти є не тільки важливими, а навіть визначальними для життя людських спільнот. З водними природними утвореннями пов'язані ідеальні глибинні гуманістичні цінності у світі людини, потреба в охороні та збереженні водних об'єктів, міждисциплінарне гуманістичне розширення багатобарвних відтінків учення про річки і річкові долини та розкриття їхніх середовищеутворюючих, перцепційних, художніх і багатих міфологемних потенціалів.

Отже, крім традиційної природоохоронної, в постнекласичний період розвитку науки стала актуальною також суто гуманістична потреба охорони річководолинних ландшафтних комплексів. Значущість для людини річок і річкових долин закарбувалася в людській свідомості, в образах річководолинного ландшафту, які можна побачити через інтерпретації в художніх творах, легендах і віруваннях як загальнокультурних надбань.

У четвертому розділі «**Сучасні стани та оптимізація середовищезбереження у деснянських річководолинних ландшафтах**» показано: екомережа Лівобережного Полісся поєднує в собі всі природні складові ландшафтних комплексів, а також антропогенно змінені елементи середовища, до життя в яких пристосувалися живі організми. Антропогенні зміни ландшафтів призвели до повного зникнення деяких організмів на цих просторах, інші використовують зміни у процесі своєї життєдіяльності.

Спричинені людиною зміни і трансформації істотно порушили спадкову континуальність природного тла ландшафтів Українського Полісся впродовж

голоценової історії. Для змінених ландшафтів доцільно розробити заходи з ренатуралізації та наступного надання їм природоохоронного статусу. Важливо розширити території існуючих об'єктів природно-заповідного фонду. Для повноти репрезентативності природних різноманіть базис екомережі мають складати природоохоронні об'єкти, де оберігають геоматичні різноманіття. Це так звані геологічні й гідрологічні заказники та комплексні ландшафтні об'єкти охорони. Обов'язковим є дослідження поширення тварин і рослин на території Лівобережного Полісся з метою розроблення дієвих заходів їх охорони.

Складники природи настільки різноманітні, що важко виокремити структурні елементи екомережі – ядра, екокоридори, буферні зони, території відновлення, які б не мали поєднань різних функцій та не були б одночасно і ядрами, і екокоридорами, і територіями відновлення на різних рівнях і для біоти різних видів, а також місцями існування, розмноження, годівлі, зимівлі тварин, їхніми міграційними шляхами.

Біота є важливим стабілізуючим фактором завдяки її мобільності, широкій пристосовуваності до абіотичних чинників, здатності відновлюватися та змінювати середовище. Продуцентний, редуцентний і консумуючий базиси біоти тісно взаємозв'язані і взаємодіють між собою та з середовищем, вони пов'язані з внутрішніми механізмами збереження і збагачення біорізноманіття.

У п'ятому розділі «**Збереження природи деснянських річководолинних ландшафтів**» розглянуто долину Десни як важливе міжрегіональне екоядро та екокоридор Лівобережного Полісся. Їй належить важливе місце в екомережі регіону завдяки найбільшій в Україні майже неперервній смузі заплавної ландшафтних комплексів, лісів, боліт, лук і супутніх їм терасових і схилових ЛК. З метою збереження природних ландшафтів необхідним є надання цій території високого природоохоронного статусу, який дасть можливість зберегти природу долини Десни та її приток як цілісного річководолинного ландшафтного комплексу.

З 2008 року дисертант у складі молодіжного відділення Національного екологічного центру України та Дружини охорони природи міста Києва «Зелене майбутнє» брала участь у роботах із відродження і втілення ідеї збереження природи долини річки Десни. Зокрема, в написанні обґрунтування до створення національного природного парку «Подесення». Національний парк повинен охопити частину долини – русло, заплаву, частково першу надзаплавну терасу та її схили.

У 2015 р. дисертантом розпочато роботу з обґрунтування створення в долині Десни території Смарагдової мережі з метою набуття нею статусу Natura 2000 при вступі України до Європейського Союзу. Пропонується створити такі ж території в долинах найбільших у межах України приток Десни – Сейму і Снові.

Найскладнішим у процесі створення природно-заповідних територій та об'єктів є погодження з землевласниками та землекористувачами, подальше ефективне управління і забезпечення дотримань природоохоронного режиму. Актуальним є вирішення питань залучення всіх сторін до процесу створення й функціонування природоохоронних територій і забезпечення співпраці з місцевими органами влади, землевласниками та землекористувачами, врахування інтересів громад, вивчення соціально-економічної ситуації в регіоні та вирішення проблем інформування і природоохоронної просвіти місцевого населення, постійний моніторинг станів і ситуацій, обмін досвідом з іншими громадами.

ВИСНОВКИ

Відповідно до семи поставлених змістових завдань і семи послідовних змістових частин виконаного дисертаційного дослідження, за отриманими результатами у підсумку автором сформульовано сім груп основних висновків.

1. Річководолинні ландшафти характеризуються значним зосередженням природних та антропогенізованих утворень із успадкованими природними й антропогенно набутими властивостями ЛК. Вони є потенційними і пріоритетними об'єктами природозбереження та охорони геокомпонентних геоматичних та біотичних і комплексних ландшафтних об'єктів природи басейнів річок.

Адекватним теоретико-методологічним обґрунтуванням і забезпеченням вивчення річководолинних ландшафтів є неklasичне ландшафтознавче в поєднанні з галузево-природничими, міждисциплінарно-екологічними та постнеklasичними гуманістичними вивченнями.

2. Для ландшафтознавчого наукового забезпечення оптимального збереження усіх складових природного різноманіття ландшафтів річкових долин потрібно вивчати й відображати кожен природну складову послідовно, відповідно до ландшафтознавчих положень про співвідношення і взаємовпливи основних компонентів і факторів ландшафтоутворення, включно з антропогенними та антропічними – суто гуманістичними.

Для збереження цих частинних складників природи та її антропогенних змін – і відповідних різноманіть потрібне цільове збереження ландшафтів та інтегративного ландшафтного різноманіття рівневої і схилової річководолинної природи.

3. Долина Десни має давню складну історію формування, наповнену різноманітними подіями минулого. Врахування їх дає можливість по-різному інтерпретувати природне тло річководолинних ландшафтів і їх розвиток та потребують подальшого вивчення. До характерних рис розвитку природного тла ландшафтів долини Десни належить те, що вона сформувалася під впливом неодноразових змін клімату, зледеніння і потужних потоків талих льодовикових вод.

Теперішня будова басейну Десни містить сліди перебудови гідромережі на різних етапах її розвитку; поширення різновікових озерних відкладів вказує на існування періодів озерного розвитку території.

За історією формування ландшафтів долини Десни можна виділити тенденцію переходу від умов надмірного зволоження до збалансованого вологообміну після закінчення останньої льодовикової епохи або ж настання міжльодовиків'я. Тепер під впливом антропогенних факторів послідовні зміни станів ландшафтів долини змістилися в бік осушення території через створення потужнішої за природну – штучної дренажної меліоративної мережі.

Різномасштабні прояви багатфакторних антропогенних впливів історично впливали найперше на річководолинні ландшафтні комплекси від часів збиральництва, мисливства, скотарства, землеробства – через зміни і знищення місць існування біоти і фрагментацію природного тла, зокрема шляхом вирубування лісів, через надмірний випас худоби, зведення споруд, доріг, каналів, дамб, електромереж,

через осушення і розорювання земель, скидання побутових і промислових відходів, випалювання трави, рекреаційне навантаження тощо.

Меліоративні й господарські порушення природних режимів поліських ландшафтів сьогодні зазнають зворотних природних ренатуралізаційних процесів.

Рослинні трав'яні та деревні угруповання суходільних лучних урочищ і гаїв у межах підвищених заплавних та інших ландшафтних місцевостей, як правило, є вторинними утвореннями, що виникли на місці зведених лісів.

4. Зонально-регіональне різноманіття ландшафтів долини річки Десни в межах території України утворене хвойно-широколистянолісовими різноранговими ландшафтними комплексами в поєднанні з включеннями широколистянолісових і лісостепових фацій та урочищ. Вони поширені в межах височинних, підвищено-рівнинних і низовинних ландшафтів.

Азональне природне тло зональних ландшафтів української частини долини річки Десни складають такі інваріантні групи ландшафтних місцевостей, покладені в основу легенди створеної дисертантом карти ландшафтних місцевостей.

Височини та підвищені рівнини, дуже розчленовані яружно-балковою мережею, з лесовими відкладами на крейдяній основі, з карстовими та суфозійними утвореннями, – розташовані в північно-східній прибортовій смузі Дніпровсько-Донецької западини (ДДЗ).

Підвищені рівнини і низовини з накладеними давніми долинами стоку, з водно-льодовиковими та алювіальними відкладами на крейдяній основі, слабо-розчленовані, заболочені – розташовані в перехідній смузі від північно-східного борту ДДЗ до Воронежського масиву.

Низовинні сучасні заболочені межиріччя, накладені на давні долини стоку, – розташовані в північно-східній прибортовій смузі ДДЗ.

Низовини слабо-розчленовані, на лесоподібних суглинках – розташовані в межах північно-східних схилів і середньої частини ДДЗ.

Низовини з алювіальними відкладами, ускладнені багатьма заболоченими пониженнями, з широкою заплавою, з численними старицями, озерами, староріччями й протоками, – розташовані в межах середньої смуги ДДЗ.

Низовини горбисто-пасмові, слабо-розчленовані, – розташовані в межах західної прибортової смуги ДДЗ.

Акумулятивні рівнини, давні річища водно-льодовикових потоків, з накладеними давніми долинами, заболочені, – розташовані в межах середньої смуги ДДЗ.

Акумулятивні плоскі низовини, з накладеними фрагментами долин, заболочені, розташовані в західній прибортовій смузі ДДЗ.

Сукупність варіантних природних і штучних рівневих і схилових поверхонь ландшафтних місцевостей і урочищ, сільськогосподарських угідь, лісів і напівприродних урочищ лісонасаджень, водно-болотних угідь і водних поверхонь утворює мозаїчну конфігурацію теперішніх варіантів ландшафтних місцевостей та урочищ. Вона складається з ЛК з міською забудовою, промисловими і транспортними утвореннями, кар'єрами, звалищами, будівельними майданчиками,

штучними несільськогосподарськими землями, вкритими вторинною рослинністю, з орними угіддями, багаторічними насадженнями, пасовищами, гетерогенними сільськогосподарськими ділянками (ріллею та багаторічними насадженнями, складними мозаїками оброблюваних угідь, агролісовими ділянками), лісами, чагарниками і трав'яними асоціаціями, які створюють різноманіття кормових і прихисткових біотопів для представників тваринного світу.

5. Життя людини пов'язане з водою фізично й духовно. Наукове гуманістичне розкриття цих зв'язків – закономірне для постнекласичної науки. Це має значення для однієї людини й цілого народу, маленького села та мільйонного міста.

З водними природними утвореннями пов'язані матеріальні й ідеальні глибинні гуманістичні цінності у світі людини, потреба в охороні та збереженні водних об'єктів, міждисциплінарне ландшафтознавче розширення змісту вчення про річки і річкові долини та розкриття їхніх гуманістично-ландшафтознавчих складників аж до багатих міфологемних потенціалів, їхніх антропічних сприйнять і відображень.

6. Головним науковим завданням природоохоронного значення постає проектування оптимальної середовищохоронної ландшафтно-просторової структури, яка б поєднала між собою фрагментовані охоронні території та слугувала стабільному функціонуванню ЛК і вільному переміщенню тварин, розселенню та міграції рослин. Треба також розробити і втілити в життя дієву правову основу для збереження та охорони елементів екомережі – віднайти оптимальне функціональне співвідношення природних та господарських угідь.

Ключовими ландшафтно й екомережно значущими заходами для ренатуралізації екосередовищ природної біоти на території Лівобережного Полісся є відновлення корінних лісових деревостанів і обводнення осушених боліт.

7. Ландшафтознавчо обґрунтоване збереження річководолинних ландшафтів та їхніх геокомпонентних і геокомплексних природних різноманіть у долині Десни передбачає реалізацію системи природоохоронних, еколого-просвітніх, законодавчих та адміністративних заходів. Це мають бути:

- збільшення площ існуючих та обґрунтування створень нових заповідних об'єктів у долині Десни та її приток;
- нові обґрунтування створень у долинах Десни, Сейму і Снові територій Смарагдової мережі, які набудуть статусу Natura 2000 при вступі України до Європейського Союзу;
- розробка та впровадження місцевих програм відновлення осушених у минулому боліт і торфовищ;
- ведення моніторингу ландшафтів;
- боротьба з порушеннями чинного природоохоронного законодавства та внесення змін і доповнень до нього;
- створення і впорядкування водоохоронних зон і прибережних захисних смуг;
- впровадження екотехнологій; створення осередків громадських організацій на місцях і формування природоохоронного руху.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Полянська К. В. Деснянські річководолинні ландшафти й національна екомережа / К. В. Полянська // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ «Обрії», 2013. – Вип. 3 (71). – С. 50–58.

2. Полянська К. В. З історії природничих досліджень природи Десни / К. В. Полянська // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ «Обрії», 2013. – Вип. 1 (69). – С. 79–87.

3. Полянська К. В. Збереження біорізноманіття і можливості диверсифікації біоти на території Лівобережного Полісся / К. В. Полянська, А. В. Сагайдак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2015. – № 2 (випуск 39). – С. 221–229. *(Здобувачем проаналізовано співвідношення понять біотичне і ландшафтне різноманіття, подано матеріали щодо стану збереження біорізноманіття і можливості поширення біоти на території Лівобережного Полісся, представлено картосхему екомережі).*

4. Полянська К. В. Різноманіття ландшафтів долини ріки Десни / К. В. Полянська // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – Харків, 2015. – № 3 / 4. – С. 32–39.

5. Полянская К. В. Изучение ландшафтов долины реки Десны / К. В. Полянская // Геология, география и глобальная энергия. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2016. – Вып. № 2 (61). – С. 62–69.

Публікації у матеріалах конференцій і тези доповідей:

6. Полянська К. В. Аналіз ресурсів регіональної екомережі Чернігівської області / К. В. Полянська // Тези ІХ Всеукраїнської наукової конференції студентів, магістрів та аспірантів «Сучасні проблеми екології та геотехнологій», (5–7 березня 2012 року). – Житомир : ЖДТУ, 2012. – С. 43.

7. Полянська К. В. Ландшафтне різноманіття Деснянського екокоридору: відтинок Остер – Туманська Гута / К. В. Полянська, М. В. Богомаз // Регіональні екологічні проблеми: науково-методичні і прикладні аспекти їх вирішення: матеріали VI Міжнародної наукової конференції студентів, магістрів і аспірантів. – Одеса: ОДЕКУ, 2013. – С. 216–219. *(Здобувачем подано загальну характеристику території, картосхему досліджуваної ділянки та змін русла ріки внаслідок спрямлення, проаналізовано антропогенний вплив).*

8. Полянська К. В. Значення Мезинського національного природного парку для збереження біорізноманіття птахів регіону Новгород-Сіверського Полісся / В. В. Казанник, Н. В. Назаров, В. О. Яненко, К. В. Полянська // Природа Полісся: дослідження та охорона: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 15-річчю Рівненського природного заповідника та 10-річчю Рамсарського угіддя «Торфово-болотний масив Переброди» / За ред. Журавчака Р. О. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2014. – С. 473–481.

(Здобувачем представлено картосхему та подано інформацію щодо значення території національного парку як ключової території Деснянського екокоридору).

9. Полянська К. В. Антропогенний вплив на ландшафти долини Десни / К. В. Полянська // «Природні та антропогенно трансформовані екосистеми прикордонних територій у постчорнобильський період»: матеріали міжнародної наукової конференції «Природні та техногенно змінені екосистеми прикордонних територій у пост чорнобильський період» і міжнар. наук.-практ. студ. конф. «Структурно-функціональна організація природних і антропогенно трансформованих екосистем прикордонних територій»: збірник статей. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 130–132.

10. Полянська К. В. Загрози та знищення рідкісних видів рослин внаслідок антропогенного впливу на річководолинні ландшафти гирла Десни / К. В. Полянська // Рослини та урбанізація: матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції «Рослини та урбанізація» (Дніпропетровськ, 25–26 березня 2014 р.). – Дніпропетровськ: ТОВ ТВГ «Куніца», 2014. – С. 24–25.

11. Полянська К. В. Заходи націлені на збереження ландшафтів у долині річки Десни / К. В. Полянська // Шевченківська весна – 2015. Географія: збірник наукових праць XIII міжнародної наукової міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К.: Прінт сервіс, 2015. – Вип. XIII. – С. 45–47.

12. Полянська К. В. Природні ландшафти долини Десни / К. В. Полянська // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (21–23 травня 2015 р.) – Тернопіль: СМП «Тайп», 2015. – С. 117–119.

13. Полянська К. В. Методика проектування об'єктів Смарагдової мережі на прикладі долини річки Десни / К. В. Полянська // Молоді науковці – географічній науці: збірник наукових праць XI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К.: Прінт сервіс, 2015. – Вип. XI. – С. 35–37.

14. Полянська К. В. Вплив осушувальної меліорації на болотні ландшафтні комплекси Лівобережного Полісся / К.В. Полянська // Шевченківська весна – 2016. Географія: збірник наукових праць XIV міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К.: Прінт Сервіс, 2016. Вип. XIV. – С. 38–41

Публікації в інших виданнях:

15. Деснянський екологічний коридор / [Василук О., Костюшин В., Полянська К. та ін.] Під заг. ред. В. Костюшина, Є. Прекрасної. – Київ: НЕЦУ, 2010. – 164 с. *(Здобувачем проаналізовано та подано матеріали щодо головних джерел забруднення басейну Десни, представлено картосхему Деснянського екокоридору з його складовими елементами).*

16. Полянская К. В. Роль спроектованного национального природного парка «Подесенье» в сохранении исторических памятников бассейна Десны / А. В. Заворотная, Е. В. Прекрасная, И. Ю. Парникоза, А. В. Василюк, К. В. Полянская // Русский сборник (Труды кафедры отечественной истории Брянского гос. университета им. Акад. И. Г. Петровского). – Брянск: «Курсив», 2013. – Вып. 7. – С. 129–138. *(Здобувачем подано картосхему проектованого національного природного парку та взято участь у підготованні матеріалів про історико-культурну цінність території).*

17. Полянська К. В. Спадкоємна антропоморфність художніх образів річок / К. В. Полянська // Київський географічний щорічник. Науковий збірник. – Вип. 9. – К.: КВ УГТ, 2014. – С. 10–19.

18. Полянська К. В. З історії формування ландшафтів долини Десни / К. В. Полянська // Фізична географія та геоморфологія. – К., 2015. – Вип. 3 (79). С. 107 – 115.

19. Полянская К. В. Долина реки Десны: ценность и необходимость заповедания / К. В. Полянская, Е. П. Прекрасная, С. Г. Витер, А. В. Василюк // Астраханский вестник экологического образования. – Астрахань.: Издательство Нижневолжского экоцентра, 2015. – Вып. № 3 (33). С. 99–108. *(Здобувачем подано загальну характеристику долини Десни, картосхеми меж долини та проектованого національного природного парку Подесення, проаналізовано наявність природоохоронних територій регіонального, національного та міжнародного значення).*

20. Водойми України – каркас національної екомережі: перспект / Байрак О. М., Полянська К. В. – Полтава: «Дивосвіт», 2013. – 36 с. *(Здобувачем проаналізовано інформацію про долини річок як природних коридорів національної екомережі).*

АНОТАЦІЯ

Полянська К. В. Деснянські річководолінні ландшафти як середовище та об'єкти збереження природи – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.01 – фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2016.

В дисертації з позицій некласичної та постнекласичної науки опрацьовано комплекс завдань еколого- й гуманістично-ландшафтознавчого обґрунтування ідентифікації та збереження річководолінних ландшафтів на прикладі долини Десни. Розкрито поєднання зональних і регіональних різноманіть природи річководолінних ландшафтів як сукупності геокомпонентних і геофакторних її різноманіть разом із геокомплексними ландшафтними різноманіттями. Виявлено й означено постнекласичне гуманістичне різноманіття антропічних ціннісних сприйнять

і відображень річководолинних ландшафтних утворень. Розроблено алгоритм ландшафтознавчого дослідження річководолинних місцевостей і урочищ та означено зміст ландшафтознавчо, екологічно й гуманістично обґрунтованого збереження ландшафтів долини Десни. Враховано давню природну і сучасну антропогенізовану структуру долинних ландшафтних місцевостей, створено карту ландшафтів її долини та прилеглих територій на рівні місцевостей. Проаналізовано сучасні стани середовищезбереження та розроблено систему заходів зі збереження річководолинних ландшафтів і їхніх природних різноманіть в українській частині долини Десни.

Ключові слова: долина Десни, річководолинні ландшафти, морфогенетичний аналіз долини, антропогенізовані ландшафти, гуманістичні цінності ландшафтів, природно-заповідний фонд, екомережа.

АННОТАЦІЯ

Полянская К. В. Деснянские долинно-речные ландшафты как среда и объекты сохранения природы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.01 – физическая география, геофизика и геохимия ландшафтов. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка Министерства образования и науки Украины, Киев, 2016.

В диссертации с позиций неклассической и постнеклассической науки обработан комплекс заданий эколого- и гуманистическо-ландшафтоведческого обоснования идентификации и сохранения долинно-речных ландшафтов, на примере долины Десны. Раскрыто сочетание зонального и регионального многообразия природы долинно-речных ландшафтов как совокупности геокомпонентного и геофакторного ее многообразия вместе с геокомплексным ландшафтным разнообразием. Выявлено и отмечено постнеклассическое гуманистическое многообразие антропических ценностных восприятий и отражений долинно-речных ландшафтных образований. Разработан алгоритм ландшафтоведческого исследования долинно-речных местностей и урочищ, обозначено содержание ландшафтоведческо, экологически и гуманистически обоснованного сохранения ландшафтов долины Десны. Учтены древняя естественная и современная антропогенезированная структуры долинных ландшафтных местностей, создана карта ландшафтов ее долины и прилегающих территорий на уровне местностей. Проанализированы современные состояния сохранения окружающей среды и разработана система мер по сохранению долинно-речных ландшафтов и их природного разнообразия в украинской части долины Десны.

Ключевые слова: ландшафт, долина Десны, долинно-речные ландшафты, морфогенетический анализ, антропогенезированные ландшафты, гуманистические ценности ландшафтов, природно-заповедный фонд, экосеть.

ANNOTATION

Polyanska K. V. Landscapes of Desna river valley as environment and objects for conservation of nature – Manuscript.

Dissertation on obtaining of candidate's degree, specialty 11.00.01 – physical geography, geophysics and geochemistry of landscapes. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2016.

The river valleys still remain and continue to be the major geospatial assemblies of regional and local, and geologically componential, geo-factor, geomatics, biotic, and complex landscape manifestations of nature.

River valleys require a wide range of research focused on landscapes and other historical and natural scientific aspects, that is, manifold interdisciplinary studies of environmental, social sciences and humanities. The purpose of such research is a comprehensive scientific rationale of landscape conservation, especially through finding ways of harmonious coexistence of man and nature in modern anthropogenically changed, or, in fewer cases, in industrial cultural environment.

General preconditions for this dissertation research were accelerating reduction of natural landscapes areas in Ukraine, and significant percentage of anthropogenically modified and converted areas. Also, it becomes more and more difficult to create nature conservation objects that are valuable landscape-wise, in particular in Desna River valley which possesses a rarely preserved nature.

The study of both ancient and modern nature of Desna River valley landscapes is important to preserve their current diversity and valuable properties. Logical line of reasoning here is as follows: from determination of past characteristics of object landscapes to understanding their current, human-impacted state; from ascertainment of history of Desna River landscapes' formation, and subsequent disclosure of their genesis and development, factors and processes of human impact on nature to landscape studies and humanistic scientific substantiation of optimal ways to restore, protect and preserve nature.

The dissertation provides theoretical and methodological substantiation of studying the river valley landscapes as environment of the natural diversity conservation. The research discovered and presented humanistic values of the valley landscapes, disclosed zonal regional diversity of the Desna valley landscapes, and the landscapes were mapped. Ancient and present anthropogenically modified natural structure of the valley landscapes was considered. In the dissertation, present state of the environment conservation is analyzed, and a system of measures designed to preserve river valley landscapes and their natural diversity in the Ukrainian part of the Desna valley is proposed.

Desna river valley has a long complicated history of development, with known particularities which allow varying interpretations of natural background of the valley landscapes and thus are of interest for further study. Among such characteristic conditions of development of Desna river valley landscapes are perpetual climate changes, glaciation, and fluvio-glacial streams. Current Desna watershed bears marks of the changes of the river

network at different stages of its development; the distribution of lacustrine deposits of different ages indicates the periods of lacustrine development in the area's history.

According to the developmental history of Desna river valley landscapes there is an observable trend from excessive to balanced humidity after the last ice age or during the interglacial age. But after thousands of years of anthropogenic impact, the successive changes of the valley landscapes shifted towards draining of the area due to the formation of artificial drainage meliorative network, more powerful than the natural.

The main conservation goal for scientist is designing optimal habitat-conserving landscape spatial structure linking the fragmented protected areas and supporting stable functioning of landscape complexes and free distribution of plants and animals. It is important to design and implement a working legal foundation of conservation and protection of eco-network elements, to find optimal functional ratio of natural and agricultural areas and the ways of harmonious co-habitation of the natural and anthropogenic components.

At Left-bank Polissia of Ukraine, the key measures of supporting eco-network are revival of old forest stands and watering of dried-out bogs.

Conservation of river valley landscapes and their geo-component and geo-complex natural diversities at the Desna river valley requires implementation of a system of nature conservation, environmental education, legal and administrative measures. Among these are enlarging the already existing and substantiating new protected areas at the valley of Desna river and its tributaries. Also, new substantiations of development of the Emerald Network territories at the river valleys of Desna, Selym and Snov allowing them to be granted the Natura 2000 status at the time of Ukraine's entry into EU. Last but not least, the required measures include design and implementation of local programs for reviving previously drained bogs and peat bogs; landscape monitoring; upholding current nature protection laws, preventing violations, and making changes and additions to the laws; creation and regulating water protection areas and coastal protection zones; eco-technological implementations; creating local centers of NGOs and supporting environmental movement.

Key words: landscape, Desna valley, river valley landscapes, morphogenetic analysis, anthropogenically modified landscapes, humanistic value of landscapes, natural protected areas fund, ecological network.

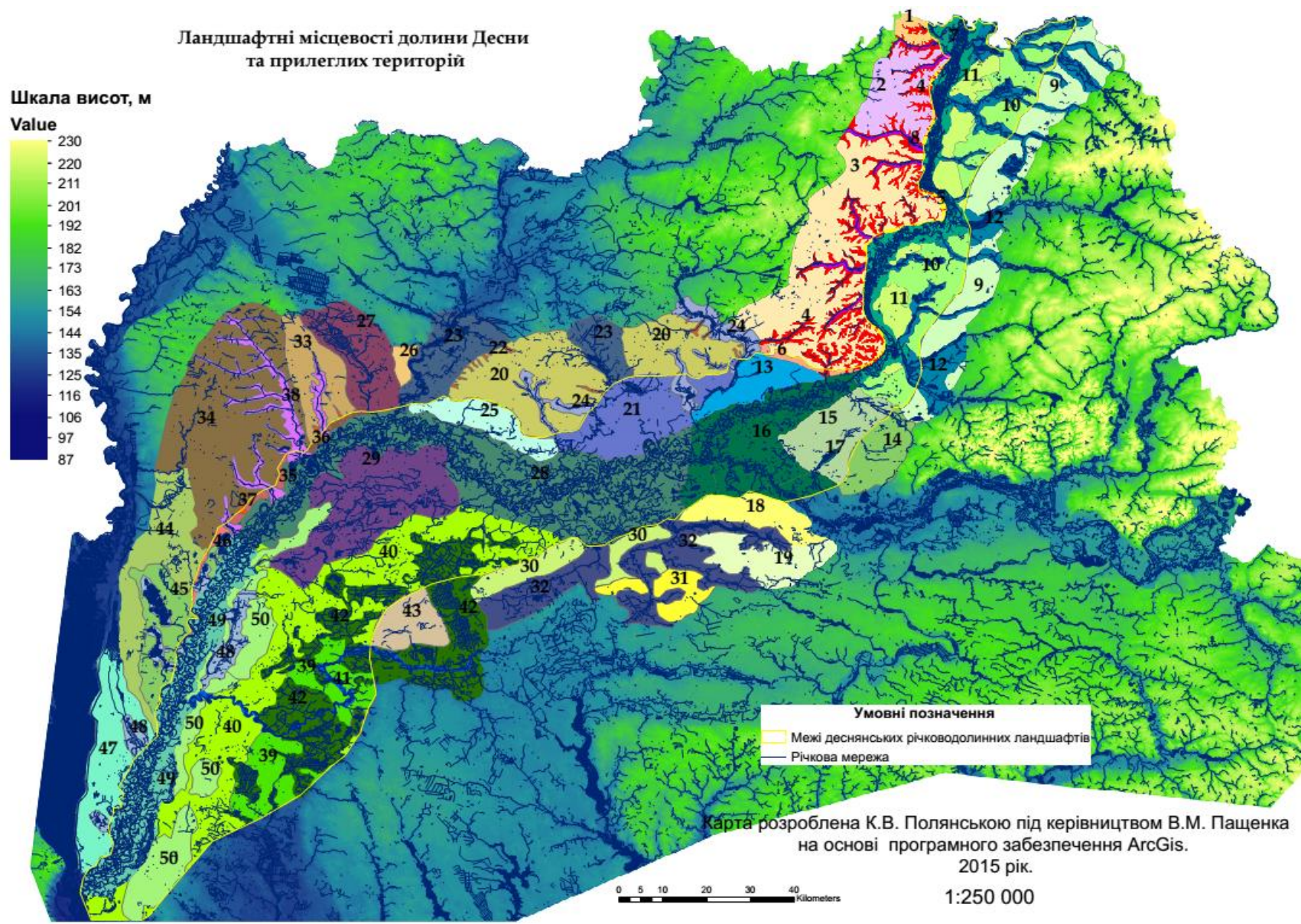

Рис. 2 Ландшафтні місцевості долини Десни та прилеглих територій

Легенда до карти

«Ландшафтні місцевості долини Десни та прилеглих територій»

Східноєвропейська рівнина

Зона хвойно-широколистяних лісів

Поліський край

Область Новгород-Сіверського-Полісся (V)

Понорницько-Новгород-Сіверський район (37)*

Височини та підвищені рівнини, сильнорозчленовані яружно-балковою мережею, з гляціальними, флювіогляціальними і перигляціальними відкладами на крейдяній основі, з карстовими та суфозійними утвореннями, розташовані в північно-східній прибортовій смузі Дніпровсько-Донецької западини.

1. Привододільні місцевості горбисто-хвилястих підвищених рівнин на лесових відкладах, з дубово-сосновими лісами на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

2. Долинно-зандрові горбисто-хвилясті місцевості з водно-льодовиковими піщаними та льодовиковими супіщано-суглинистими відкладами, з дубово-сосновими лісами на дерново-слабодізолистих ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

3. Привододільні місцевості слабохвилястих височин і підвищених рівнин із карстовими та суфозійними утвореннями, розчленовані яружно-балковою мережею, на легких лесоподібних суглинках, з дубово-сосновими лісами на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані, з міською та сільською забудовою і мережею доріг.

4. Яружно-балкові місцевості, врізані до крейдових відкладів, із сірими лісовими ґрунтами під дубово-сосновими лісами, частково лісомеліоровані.

5. Місцевості схилів корінного берега долини Десни, розчленованих яружно-балковою мережею, із зсувами, з виходами на поверхню крейди, з дубово-сосновими лісами та остепненими лучними урочищами на схилах південної і південно-західної експозиції, на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах, з пасовищами, місцями лісомеліоровані.

6. Місцевості схилів корінного правого берега долини Десни, розчленованих яружно-балковою мережею, з дубово-сосновими лісами та остепненими урочищами на схилах південної і південно-західної експозиції, на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах, з пасовищами.

7. Заплавні місцевості слабохвилясті з невисокими гривами та вузькими зниженнями, з алювіальними відкладами на глибоко врізаному в крейдяні породи дні долини, з численними старицями та озерами, з заплавними лісами, сирими чорновільховими сугрудками, лучною та лучно-болотною рослинністю на лучних ґрунтах, під сінокосами та пасовищами.

8. Долинні місцевості коротких правобережних приток Десни, з торфувато-болотними ґрунтами, дренажні системою меліоративних каналів.

Середньодеснянсько-Нижньошосткинський район (38)

Підвищені рівнини і низовини з накладеними давніми долинами стоку, з водно-льодовиковими та алювіальними відкладами на крейдяній основі, слабозчленовані, заболочені, розташовані в перехідній смузі від північно-східного борту Дніпровсько-Донецької западини до Воронежського масиву.

9. Місцевості зандрових низин у межах накладених давніх долин стоку, розчленовані річковими долинами, з поширеними суфозійними западинами, складені флювіогляціальними та озерними відкладами, з дубово-сосновими лісами на дерново-підзолистих ґрунтах, в пониженнях лучних, лучно-болотних і торф'янистих, переважно розораних, з міською та сільською забудовою та мережею доріг.

10. Місцевості накладених долин стоку в межах долини Десни на крейдовій основі, складені алювіальними та водно-льодовиковими пісками, перекритими суглинками, з світлохвойними лишайниковими, зеленомоховими, чорницевицими лісами сосни звичайної на дерново-підзолистих ґрунтах у комплексі з евтрофними болотами, переважно розорані, з міською та сільською забудовою і мережею доріг.

11. Місцевості першої надзапальної акумулятивної тераси, хвилясто-горбисті, складені водно-льодовиковими піщаними відкладами, на крейдяних товщах, з повсюдно поширеними дюнами, з сосново-дубовими лісами на дерново-підзолистих ґрунтах, з малопродуктивними пасовищами.

12. Долинні місцевості лівобережних приток Десни, заболочені, з торфувато-болотними ґрунтами, дренажні системою меліоративних каналів, з сінокосами і пасовищами.

Область Чернігівського Полісся (IV)

Коросько-Батурицький район (32)

Низовинні заболочені межиріччя Убеді й Десни, Десни і Сейму, які належать долинні Десни, льодовикові та водно-льодовикові, накладені на давні долини стоку, розташовані в північно-східній прибортовій смузі Дніпровсько-Донецької западини.

Цифри в дужках відповідають номерам ландшафтних районів із карти «Фізико-географічне районування України» «Національного атласу України» (2007 р., с. 228–229) авторів Маринича О. М., Пархоменко Г. О., Пашенка В. М., Шищенко П. Г.

13. Місцевості пониззя долини Убеді, накладені на колишні схиліві місцевості долини Десни, з різновіковими алювіальними відкладами, з дубово-сосновими та сосновими лісами на дерново-слабопідзолистих і дерново-середньопідзолистих піщаних ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

14. Місцевості корінного лівого берега долини Десни, полого-схиліві та рівнинно-блюдцеві на піщаних лесоподібних суглинках, з дубово-сосновими й дубовими лісами на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах, частково розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

15. Алювіально-зандрові місцевості з «острівками» лесоподібних суглинків, хвилясті, з дубово-сосновими, дубовими та грабово-дубовими лісами на дерново-підзолистих піщаних ґрунтах, переважно розораних, з сільською забудовою та мережею доріг.

16. Заплавні місцевості, широкі погорбковані на алювіальних відкладах, з численними старицями, озерами, староріччями й протоками, з лісовою, лучною та лучно-болотною рослинністю на лучних і лучно-болотних ґрунтах, під сінокосами та пасовищами.

17. Болотні місцевості з лучно-болотними й торфово-болотними ґрунтами, дренавані системою меліоративних каналів, з сінокосами і пасовищами.

18. Алювіально-зандрово-гляціальні місцевості з «острівками» моренних і водно-льодовикових лесоподібних суглинків, хвилясті, з дубово-грабовими лісами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

19. Місцевості флювіально-делювіальних лесових плакорів з дубовими, липово-дубовими лісами на чорноземах малогумусних опідзолених, переважно розорані, з міською та сільською забудовою та мережею доріг.

Сосницько-Менський район (31)

Низовини слабзорозчленовані, на лесоподібних суглинках, розташовані в межах північно-східних схилів та середньої частини Дніпровсько-Донецької западини.

20. Місцевості флювіально-делювіальних привододільних полого-хвилястих, слабзорозчленованих рівнин із суфозійними западинами на лесоподібних суглинках, з дубово-сосновими суборами, борами та грабово-сосновими судібровами на сірих і темно-сірих ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

21. Алювіальні місцевості накладених понизь долин приток Десни на її долину з ерозійно-схилівими урочищами, на алювіальних відкладах, з дерново-слабопідзолистими та дерново-середньопідзолистими піщаними ґрунтами, з дубово-сосновими й сосновими лісами, переважно розорані, з міською та сільською забудовою і мережею доріг.

22. Яружно-балкові місцевості з дубово-сосновими лісами на сірих лісових ґрунтах.

23. Долинно-зандрові місцевості з дубово-сосновими лісами на супіщаних дерново-середньопідзолистих і піщаних дерново-слабопідзолистих ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

24. Долинні місцевості правобережних приток Десни заболочені, з торфувато-болотними ґрунтами, дренавані системою меліоративних каналів, з сінокосами і пасовищами.

Корюківсько-Сновський район (30)

Низовини з алювіальними відкладами, ускладнені багатьма заболоченими пониженнями, з широкими заплавами річок, з численними старицями, озерами, староріччями й протоками, розташовані в межах середньої смуги Дніпровсько-Донецької западини.

25. Алювіальні місцевості фрагментованої правобережної першої надзапальної акумулятивної тераси, хвилясто-горбисті, ускладнені численними заболоченими пониженнями, на піщанистих лесоподібних суглинках, з грабово-сосновими судібровами, грабовими дібровами, свіжими суборами, на сірих лісових ґрунтах, частково розорані.

26. Ерозійно-делювіальні місцевості схилів корінного високого правого берега річки Снові, на лесоподібних суглинках, розчленованих яружно-балковою мережею та ерозійними виміями, частково лісомеліоровані.

27. Долинно-зандрові місцевості в межах поєднання Деснянської та Замглайської долин, з грабово-сосновими судібровами, грабовими дібровами та суборами на піщаних і супіщаних дерново-підзолистих ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

28. Заплавні хвилясто-горбисті місцевості з потужними різновіковими алювіальними відкладами, з численними старицями, озерами, староріччями й протоками, з лісовою, лучною та лучно-болотною рослинністю, на лучних і лучно-болотних ґрунтах, під сінокосами та пасовищами, з сільською забудовою та мережею доріг.

29. Флювіальні місцевості накладених долин стоку, розчленовані замкнутими улоговинами з невеликими валоподібними підняттями та гривами, заболочені з торфово-болотними ґрунтами, дренавані системою меліоративних каналів, з сільськогосподарськими угіддями.

30. Алювіальні місцевості, хвилясто-горбисті, з сосново-дубовими лісами на дерново-підзолистих піщаних ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

31. Флювіально-делювіальні місцевості лесових низин із дубовими, липово-дубовими лісами на чорноземах малогумусних опідзолених, переважно розорані, з міською і сільською забудовою та мережею доріг.

32. Долинні місцевості лівобережних приток Десни, осушені, частково заболочені, з торфувато-болотними ґрунтами, дренавані системою меліоративних каналів, з сільськогосподарськими угіддями.

Любецько-Чернігівський район (27)

Низовини горбисто-пасмових слабдорозчленованих межиріч, розташовані в межах західної прибортової смуги Дніпровсько-Донецької западини.

33. Давньоозерні водно-льодовикові місцевості лесових низин, слабдорозчленованих, з дубовими та дубово-грабовими лісами на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані, з міською і сільською забудовою та мережею доріг.

34. Давньоозерні водно-льодовикові місцевості супіщаних і піщаних низин горбисто-пасмових, слабдорозчленованих, з сосново-дубовими лісами на дерново-підзолистих ґрунтах, переважно розорані, з міською і сільською забудовою та мережею доріг.

35. Місцевості схилів корінного правого берега долини Десни, – високих, крутих, розчленованих яружно-балковою мережею, складених водно-льодовиковими пісками і супісками, з дубово-сосновими лісами на дерново-середньопідзолистих ґрунтах.

36. Місцевості схилів корінного правого берега долини Десни, – високих, крутих, розчленованих яружно-балковою мережею, складених лесоподібними та валунними суглинками, з дубово-сосновими лісами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах, місцями лісомеліоровані.

37. Придолинні яружно-балкові місцевості з дубово-сосновими лісами на дерново-підзолистих ґрунтах.

38. Долинні місцевості правобережних приток Десни, з лісовою, лучною та лучно-болотною рослинністю, на лучно-болотних ґрунтах.

Козелецько-Куликівський район (34)

Акумулятивні рівнини, давні річища водно-льодовикових потоків з накладеними давніми долинами, заболочені, розташовані в межах середньої смуги Дніпровсько-Донецької западини.

39. Місцевості накладених долин стоку в межах долини Десни, розчленовані замкнутими улоговинами з невеликими валоподібними підняттями та гривами, складені алювіальними, давньоалювіальними та водно-льодовиковими пісками, з сосново-дубовими й дубово-сосновими лісами на піщаних дерново-середньопідзолистих ґрунтах у комплексі з глеуватими, переважно розорані, вкриті сільською забудовою та мережею доріг.

40. Місцевості накладених долин стоку в межах долини Десни, зі складним чергуванням піщаних валів, пагорбів, грив, численних суфозійних западин, складені лесоподібними суглинками та піщаними лесоподібними суглинками, з дубовими та дубово-грабовими лісами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані, вкриті сільською забудовою та мережею доріг.

41. Долинні місцевості лівобережних приток Десни, заболочені, з торфувато-болотними ґрунтами, дренажні системою меліоративних каналів.

42. Болотні місцевості з заболоченими ґрунтами й торф'яниками, дренажні системою меліоративних каналів.

43. Флювіально-делювіальні місцевості лесових низин із дубовими лісами на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

Дніпровсько-Нижньодеснянський район (33)

Акумулятивні плоскі низовини з накладеними фрагментами долин, заболочені, розташовані в західній прибортовій смузі Дніпровсько-Донецької западини.

44. Алювіальні місцевості другої надзапальної тераси, хвилясто-горбисті, з дубово-сосновими суборами, борами, чорновільховими сугрудками на дерново-підзолистих піщаних ґрунтах, місцями з сільською забудовою та військовими полігонами.

45. Алювіальні місцевості першої надзапальної тераси, хвилясті, з дубово-сосновими лісами чорницевими, орляковими, конвалієвими, із сосновими лісами, чорновільховими сугрудками на піщаних дерново-слабопідзолистих ґрунтах, частково розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

46. Делювіальні місцевості схилів, розчленованих ерозійними вимоїнами та ярами, з дубово-сосновими лісами орляковими і конвалієвими, на піщаних дерново-підзолистих ґрунтах, місцями лісомеліорованих.

47. Алювіальні місцевості давньої долини стоку, слабохвилясті, з дубово-сосновими лісами чорницевими, орляковими, конвалієвими, з сосновими лісами, чорновільховими сугрудками на піщаних дерново-слабопідзолистих ґрунтах, частково розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.

48. Болотні місцевості з лісами вільхи клейкої, осокові в комплексі з вербовими, осоковими і трав'янистими, чагарниковими угрупованнями, дренажні системою меліоративних каналів.

49. Заплавні місцевості на алювіальних відкладах з численними старицями, озерами, староріччями й протоками, з заплавними, чорновільховими лісами, лучною та лучно-болотною рослинністю на лучно-болотних ґрунтах, під сінокосами та пасовищами.

50. Флювіогляціально-алювіальні місцевості першої надзапальної тераси, сформовані давнім алювієм, перевідкладеним катастрофічним водно-льодовиковим потоком, хвилясті, з дубово-сосновими орляковими і злаковими, сосново-дубовими та світло-хвойними сосновими лісами на піщаних дерново-слабопідзолистих ґрунтах, частково розорані, з сільською забудовою та мережею доріг.